

מראה מקומות לשיעור מאת הרב מרדכי קורנפלד שליט"א

Chanukah 5783 - "Nightfall"

חנוכה תשפ"ג - 'לילה כהלכתו'

הנקודות שנידונו בשיעור זה:

- למה קפצו צדיקי ירושלים של מעלה' מחלונות בית הכנסת במוצי"ש חנוכה?
- מה כוונת השולחן ערוך שמדליקים נרות עם 'סוף' שקיעת החמה?
- איזה דבר קובע את סוף היום לענייני הלכה, ולמה יש לנו זמן של 'ספק יום, ספק לילה'?
- אם הרמב"ם כותב לענין שבת שספק 'בין השמשות' מתחיל בשקיעת החמה, למה הוא מרשה לבית דין לקדש את החודש לאחר שכבר שקעה החמה?
- למה הוצרך הש"ס לשני סימנים שונים לסוף היום - 'השווה אופק העליון לתחתון', ויציאת שלשה כוכבים'?
- איך ניתן ליישב סתירת דברי רבי יהודה אם משך הזמן שעובר בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים הוא 3/4 מיל, או 4 מיל?
- איך נהגו למעשה גדולי הדור שעבר בענין זמן הדלקת נר חנוכה?
- מהי סברת הנוהגים ביהש"מ אליבא דר"ת בצורה 'יחסית', שכל קו רוחב (latitude) נידון לפי הזמן שמתארך אור החמה בשקיעתה באותו קו רוחב? הלא מקורו של ר"ת הוא בגמרא שקובעת דינה דביהש"מ ד' מילין בא"י ובבבל, בהם השקיעה קצרה יותר משאר מקומות תפוצות ישראל!

זמן הדלקת נרות חנוכה

חסידי ירושלים של מעלה' מצאצאי תלמידי הגר"א כ"כ הזדרזו להדליק נרות קרוב לזמן שקיעת החמה עד שעדיין מספרים זקני ירושלים איך שהצדיק המדקדק במצוות המפורסם, הג"ר דוד בהרן, היה קופץ מחלונות ביהכ"נ במוצי"ש חנוכה כדי שלא להתעכב עד שיגיע לדלת ביהכ"נ. כדי להבין על בריו מנין בא להם קבלה זו, ועל פי מה נקבע זמן הדלקת נרות חנוכה, כל אחד כמנהגו (הנוהגים כמנהג הגר"א - בשקיעת החמה, והחסידיים - בצאת הכוכבים), ראוי לעיין בעומק בסוגיית הגמרא ובראשונים ואחרונים שדנים בה.

והנה, מבואר בברייתא שמתחילים להדליק נרות חנוכה 'משתשקע החמה'.

1. **גמרא שבת כא:** (והוא ממס' סופרים פ"כ ה"ד), וז"ל, "מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק... עד שתכלה רגל מן השוק, ועד כמה? אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן עד דכליא ריגלא דתרמודאי."
  2. וכך הובא ההלכה ברמב"ם ובטור - אלא שהטור, ואחריו השו"ע, הוסיפו מילה אחת על דברי הגמרא והרמב"ם.
  2. **שולחן ערוך אורח חיים סי' תרע"ב סעיף א'**, וז"ל, "אין מדליקין נר חנוכה קודם שתשקע החמה אלא עם סוף שקיעתה, לא מאחרים ולא מקדימים."
  - וביאור הגר"א שם**, וז"ל, "לשון הרמב"ם, לבד תיבת סוף שהוסיף המחבר מדברי הטור."
- ויל"ע מהו משמעות 'סוף' השקיעה שהדגישו הטור והשו"ע, ומנין באה להם תוספת זו?

קביעת סוף היום

והנה, זה ברור שאין להדליק נרות חנוכה מבעוד יום, שהרי מצוות ההדלקה שייכת ללילה הנכנס ולא ליום הקודם. וא"כ עלינו לברר מתי מסתיים היום ומתחיל יום חדש, ע"פ ההלכה. ובגמ' ברכות מצאנו שחז"ל הגדירו לנו מהו סוף היום.

3. **גמרא ברכות ב:**, וז"ל, "וחכמים אומרים: משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן, סימן לדבר צאת הכוכבים. ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר, שנאמר ואנחנו עושים במלאכה וחצים מחזיקים

ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ואומר והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה. מאי ואומר?
וכי תימא מכי ערבא שמשא ליליא הוא ואינהו דמחשכי ומקדמי, תא שמע והיו לנו הלילה משמר
והיום מלאכה."

הרי שסוף היום הוא מה שנקרא 'צאת הכוכבים'. וכן מבואר בתחילת פסחים:

4. **גמרא פסחים ב.**, וז"ל, "והא קיימא לן דעד צאת הכוכבים יממא הוא"

ובכל זאת מצאנו בדחז"ל שיחדו זמן מסוים אחרי שקיעת החמה שראוי להסתפק בו אם הוא שיין
ליום הקודם או ליום הבא וקראוהו 'בין השמשות'.

5. **גמרא שבת לד.**, וז"ל, "תנו רבנן בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום, ספק
כולו מן הלילה, מטילין אותו לחומר שני ימים. ואיזהו בין השמשות, משתשקע החמה כל זמן שפני
מזרח מאדימין, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו
לילה, דברי רבי יהודה..."

אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל כרוך ותני, איזהו בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני
מזרח מאדימין והכסיף התחתון ולא הכסיף העליון נמי בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון
לילה... דאיתמר שיעור בין השמשות בכמה אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל שלשה חלקי מיל,
מאי שלשה חלקי מיל? אילמא תלתא פלגי מילא נימא מיל ומחצה, אלא תלתא תילתי מילא נימא
מיל, אלא תלתא ריבעי מילא."

הרי שמשקיעת החמה עד שילך צבע האדום מן השמים וישלוט צבע האפור גם באופק העליון וגם
באופק התחתון - ספק יום ספק לילה הוא, לרבה אליבא דר"י אמר שמואל בביאור דברי רבי יהודה
(ולרוב הראשונים הלכה כוותי). ויל"ע, מהו ענין השיעור הזה, וגם למה יהי ספק בדבר אם מפורש
בפסוק שב'צאת הכוכבים' לילה הוא?

התשובה לכך יש ללמוד ממימרא אחרת של רב יהודה אמר שמואל, בדף הבא, שגם היא הובאה
להלכה בכל הפוסקים.

6. **שם לה.**, וז"ל, "אמר רב יהודה אמר שמואל כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה. תניא
נמי הכי כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה. אמר רבי יוסי [בר אבין] לא כוכבים גדולים
הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים."

הרי שלר"י אמר שמואל באמת הכוכבים שיצאו קובעים זמן בין השמשות, ולא צבע הרקיע. וא"כ
צריך ליישב דבריו בדף הקודם, שביהש"מ תלוי בצבע הרקיע. וי"ל עפמשי"כ בתוס' שם:

7. **תוס' שבת לה.** ד"ה תרי תילתי מיל, וז"ל, "תימה לר"י דבמאי פליגי [רבי יהודה ור' נחמיה אם
ביהש"מ הוא תלת רבעי מיל או חצי מיל], דהא ודאי משעת צאת הכוכבים הוי לילה כדפירשתי. וי"ל
דאמרינן לקמן 'לא גדולים הנראים ביום ולא קטנים כו' אלא בינונים', והשתא פליגי ד(ל)רבי יהודה
מספקא ליה בכל כוכבים הנראים משקיעת החמה עד שהכסיף העליון אם הם בינונים אם לא."

זאת אומרת, קשה לעמוד על שיעור יציאת ג' כוכבים בינוניים (וכ"כ תוס' פסחים ב. ד"ה והא). וי"ל
דמפני זה תלה ר' יהודה זמן ביהש"מ בצבע הרקיע, שיותר קל לעמוד עליו, וכ"כ הגר"א בביאורו:

8. **באור הגר"א או"ח סי' רס"א סעיף ב'**, וז"ל, "יציאת הכוכבים דאמרינן בכל מקום שהוא לילה הוא
בג' כוכבים לבד ובינונים כמ"ש בשבת... והן נראין (כ) [ב]הכסיף העליון והשוה לתחתון, ולפי שצריך
בקיאות גדולה בזה לידע ג' כוכבים לבד ויהיו בינונים וכמ"ש בתוס' לכך נתנו שיעור בהכסיף כו'."

איברא, מצאתי בבית הבחירה למאירי דברים שנראים להיפך ממש מדברי הגר"א, שכתב שם
לכאורה שראיית ג' כוכבים בינוניים היא סימן יותר ניכר מצבע הרקיע, ושהכספת הרקיע היא עיקר
הגדרת בין השמשות מן התורה:

9. **בית הבחירה למאירי שבת לד.**, וז"ל, "ונחזור לעניינינו והוא שמסוף שקיעת החמה עד שיכסיף
העליון הוא בין השמשות לר' יהודה והלכה כמותו לענין שבת. ומעתה מ"ש 'כוכב א' יום שנים בין
השמשות שלשה לילה' ופירשו בה 'לא כוכבים גדולים הנראים ביום ולא קטנים שאין נראים אלא
בלילה אלא בינוניים' - יראה שאינה הלכה, ותמהני על גדולי הפוסקים [=הרי"ף] שהביאוהו, שהרי
חמה שקעה ואין כוכב נראה, ואפשר שלא הביאוה אלא לישלשה לילה', וממה שראיתי לגדולי
המחברים [=הרמב"ם] שכתבו בשיעור בין השמשות 'משתשקע החמה עד שיראו ג' כוכבים
בינוניים'. ושמא ראיית שלשה כוכבים והכספת העליון אחד הוא, ומתוך שאין הכספת עליון ותחתון
ניכרת להמון נתן להם סימן בראיית שלשה כוכבים בינוניים."

אמנם נראה שגם המאירי נתכוון לדברים הנ"ל, אלא שבא ליתן טעם להרמב"ם דשבק צבע הרקיע
המוזכר בברייתא ונתן סימן לסוף ביהש"מ ביציאת ג' כוכבים. ולתרץ זה כתב שהרמב"ם ראה לנקוט

סימן היותר מוגדר וברור, שהרי קשה לתאר במילים את הצבע המדויק של הרקיע בשעת צאת הכוכבים. ולעולם יציאת ג' כוכבים בינוניים היא שקובעת את סוף היום, והברייתא נקטה הכסף העליון כו' מפני שבשביל מי שמכיר צבעים אלו סימן הצבע הוא יותר מובהק מסי' הכוכבים וכנ"ל, ודוק.

ולכאורה יל"פ בזה למה הגדיר ר"י אמר שמואל זמן ביהש"מ כמשך הזמן שבו מופיעים ב' כוכבים ועוד לא יצא השלישי, דמשמע שאנו מסופקים אם הכוכבים שקובעים את סוף היום הם שני כוכבים או שלשה. וצ"ע, מהו שורש הספק? ולתוס' הנ"ל י"ל דבאמת פשוט שביציאת ב' כוכבים הוא לילה, אלא שאנו מסופקים דשמא א' מהג' כוכבים ראשונים שראינו אינו 'בינוני' אלא 'גדול', ודוק.

וכן נראה מדברי הירושלמי בסוגיא המקבילה (שהיא בתחילת מסכת ברכות):

10. **ירושלמי ברכות פרק א' הלכה א'**, וז"ל, "כמה כוכבים יצאו ויהא לילה? רבי פינחס בשם רבי אבא בר פפא - כוכב אחד ודאי יום, שנים ספק לילה, שלשה ודאי לילה. שנים ספק? והכתיב עד צאת הכוכבים! אלא מיעוט כוכבים שנים, קדמיה לא מתחשב."

ובכוונת הירושלמי נראה דודאי יציאת שני כוכבים בינוניים קובעת תחילת הלילה, שהרי צאת הכוכבים [בל' רבים] משמע שיצאו לפחות ב' כוכבים. אלא שאנו מסופקים שמא כוכב הראשון (הבהיר שבכולם) אינו בכלל 'בינוני' ונקרא 'גדול', ולכן אינו לילה ודאי עד שרואים כוכב שלישי, וק"ל.

אמנם זה לא יתכן, שהרי בשבת לד: מבואר שביהש"מ ספק כולו מן היום או מן הלילה ספק חלקו מן היום וחלקו מן הלילה, ע"ש (וברש"י שם מבואר דכל ביהש"מ שונה מחבירו ויצויר שביום אחד ביהש"מ כולו מן היום וביום אחר חלקו בן היום בלבד, ע"ש ובתוס'), ואם הספק הוא רק אם כוכב הראשון מתחשב או לא הרי אין להסתפק אלא אם הלילה מתחיל בראיית כוכב השני או בראיית כוכב השלישי, אבל בין השני להשלישי ודאי אין טעם שישתנה מיום ללילה! והרי מבואר בירושלמי שם לר' יהודה בן פזי דבין השמשות הוא בין כוכב הראשון להשני, וכיון דבכוכב אחד בלבד בודאי אינו יום, דצאת הכוכבים' כתיב, כנ"ל, מאי מספקא ליי?

ובע"כ צ"ל שהסימן של 'צאת הכוכבים לילה' נתקבל למשה מסיני ומיעוט כוכבים שניים, אלא שנפל בו ספק אם הסימן הוא לתחילת הלילה או שהלילה מתחיל באחד מהרגעים אחר שיצא כוכב א' ולפני שיצא השני (וכוכב הראשון שיוצא לא מתחשב כלל כדברי הירושלמי, דבודאי נחשב מן הגדולים ולא מן הבינוניים).

בין השמשות: שיטת הרמב"ם

עכ"פ, הרמב"ם הביא דברי הברייתא שהתחלת ספק ביהש"מ הוא 'משתשקע החמה', ומסתימת לשונו לכאורה משמע שהכוונה לשקיעה הנראית, כשהחמה שוקעת מתחת לאופק:

11. **רמב"ם הלכות שבת פרק ה' הלכה ד'**, וז"ל, "משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינוניים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום, והוא ספק מן היום ספק מן הלילה ודין בו להחמיר בכל מקום, ולפיכך אין מדליקין בו, והעושה מלאכה בין השמשות בערב שבת ובמוצאי שבת בשוגג חייב חטאת מכל מקום. וכוכבים אלו לא גדולים הנראים ביום ולא קטנים שאין נראין אלא בלילה אלא בינוניים, ומשיראו שלשה כוכבים אלו הבינוניים הרי זה לילה ודאי."

ולכאורה דברי הברייתא שהביא הרמב"ם, שבין השמשות מתחיל בשקיעה, סותרים לדברי ר"י אמר שמואל שהבאנו למעלה ד'כוכב אחד יום' ואין ביהש"מ מתחיל עד שיצאו ב' כוכבים בינוניים, דזה פשוט שאין שום כוכב בינוני נראה לפני שתשקע החמה (שהרי רק צדק ונוגה כ"כ מאירים עד שלפעמים נראים ביום למי שיודע בדיוק איפה להסתכל, והם הכוכבים הגדולים ביותר), וכן הקשו התוס' בריש פסחים (ד"ה והא).

והתשובה לכך יש ללמוד מדברי הרמב"ם והרלב"ח בהלכות קדה"ח:

12. **רמב"ם הלכות קידוש החודש פרק ב' הלכה ט'**, "ראוהו בית דין עצמן בסוף יום תשעה ועשרים, אם עדיין לא יצא כוכב בליל שלשים, בית דין אומרים 'מקודש מקודש' שעדיין יום הוא, ואם ראוהו בליל שלשים אחר שיצאו שני כוכבים, למחר מושיבין שני דינין אצל אחד מהם ויעידו הם השנים בפני השלשה ויקדשוהו השלשה."

הרי שמפורש בדברי הרמב"ם דא"כ, אין ספק ביהש"מ מתחיל עד שיצאו ב' כוכבים בינוניים.

ועי' בדבריו המאירים של המהרלב"ח בפירושו שם שישב פסקי הרמב"ם כמין חומר, דבאמת אין ספק ביהש"מ מתחיל בשקיעה אלא ביציאת ב' כוכבים בינוניים, וכמירא דר"י אמר שמואל, ומה שנקטה הברייתא בלשונה שביהש"מ מתחיל 'משתשקע החמה', אין זה אלא למי שאינו בקי:

13. פי מהרלב"ח שם, וז"ל,

ביה"ש מתחיל משתשקע החמה, ואע"פ שלא ראה המביט שני כוכבים כיון שהדבר תלוי בכל אחד ואחד מישראל יש לנו לומר כי הגיע זמן בין השמשות וקוצר ראותו גרם שלא ראה הכוכבים. אמנם בענין קידוש החדש, שהדבר מסור לבי"ד לבד, אם ראו הם הירח ולא יצאו כוכבים יכולים הם לקדשו כי הרי הוא יום ונסמוך על מאמר שמואל כוכב אחד יום וכו', דכיון שהדבר מסור להם לבדם בראייתם הדבר תלוי, מלבד שבדאי הם היו אנשים שלימי היצירה והחושים ולא נאמר עליהם שלקוצר ראותם לא ראו הכוכבים."

"...כלל הדבר שבהכרח לנו לומר שרבה [אמר ר"י אמר שמואל] יודה במימרא דשמואל יכוכב אחד יום. וצריך לנו לדעת באיזה אופן ובאיזה דרך, כי כפי הנראה בהכרח לומר שחולקים... כי איך אפשר להסכים מאמר שמואל יכוכב אחד יום כו' עם סברת רב. וליישב כל זה לעני"ד אקדים הקדמה קטנה והיא כי זמן הראות הכוכבים אינו אחד תמיד בכל ימות השנה... כלל הדברים, נתיישבה הסוגיא בלי שום קושיא כלל, גם דברי הרמב"ם ז"ל מבוארים עפ"י ודעתו היא שלענין שבת וכל דבר חומרא כמו בזב,

ויש להביא סמוכים לדבריו מדברי הגמרא בשבת:

14. **שבת לה:**, וז"ל, "אמר ליה רבא לשמעיה אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא."

ורש"י שם, וז"ל, "בשיעורי דרבנן. בין השמשות. אתלו. הדליקו את הנר מבעוד יום."

הרי שא"צ להחמיר ולהתחיל ספק ביה"ש"מ משקיעת החמה אלא מי שאינו בקי בשיעורי דרבנן, אבל ב"ד שבקיאים הם שפיר יכולים לנהוג מנהג יום עד יציאת ב' כוכבים בינוניים, שהוא תחילת ספק ביה"ש"מ האמיתי וכמימרא דר"י אמר שמואל, דזק היטב.

(וכ"כ א"כ למה התקינו להדליק נרות חנוכה 'מששתשקע החמה' אם עדיין יום הוא, וי"ל דכיון שבני אדם שאינם בקיאים נוהגים בו מנהג בין השמשות לחומרא, הדלקה זו שייכת שפיר ללילה הממשמש ובא - וכמו שהדלקה אחר יציאת ב' כוכבים שייכת ללילה אף שהוא עדיין ספק ביה"ש"מ, וק"ל.)

בין השמשות: שיטת רבינו תם

אבל הרבה מהראשונים שאלו שאלה אחרת על הברייתא הנ"ל, ועפ"י קבעו שיעור אחר לגמרי לביה"ש"מ:

15. **גמרא פסחים צד.**, וז"ל, "רבי יהודה אומר עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום, תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום."

הרי שמשקיעת החמה עד צה"כ הוא ד' מילין (וי"א ה' מילין, שם צד:), ולא ג' רבעי מיל, כדאי בשבת! ולתרץ סתירה זו בדברי ר' יהודה יצא רבינו תם לחדש חידוש גדול בכוננת ברייתא דשבת:

16. **ספר הישר לרבינו תם סי' רכ"א**, וז"ל, "רבה אמר רב יהודה אמר שמואל כרוך ותני אי זה הוא בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין... ולא תימא משעה שרוצה החמה ליכנס ברקיע (דמאן) [דמאז] הוא מתחיל ליאדם אלא משתשקע החמה, שכבר נכנסה ברקיע ועברה בעוביו של רקיע והוא עדיין כנגד החלון, ומשום שעדיין לא עבר את חלונו ולא פסק [את] חלונו ללכת אחרי הכיפה הוא מטיל זהורורין ומאדים מושבו."

ועל כרחיק אני צריך לפרש משתשקע החמה כמו שפירשתי, שכבר נכנסה ברקיע, דאי תימא משעה שמתחיל ליכנס זה אינו יכול להיות דהא אמרי' בפרק מי שהיה טמא בפסחים דעוביו של רקיע אחד משעה של יום ומשעת שקיעת החמה ועד צאת הכוכבים חמשת מילין ואחר (כך) בין השמשות צאת הכוכבים הוא, כדאמרי' שנים בין השמשות שלשה לילה, ועוד אמרי' לקמן דלא אכלי כהנים תרומה עד שישלים בין השמשות דר' יוסי ומשישלים בין השמשות (יאכילו) [יאכלו] הכהנים תרומה וזמן אכילת כהנים מצאת הכוכבים ואילך.

ואם אתה מפרש 'משתשקע החמה' כמו 'שקיעת החמה' (ו)אם כן הוי בין השמשות חמשת מילין ואם כן קשיא דרבה אדרבה, דרבה אמר לקמן דלא הוי בין השמשות אלא תילתא ריבעי מיל. אלא על כרחיק משקיעת החמה יום גמור הוא, ומשום הכי גרסי' ביה (פי', בבביתא דפסחים - מ.ק.), 'משקיעת החמה', משעה שיתחיל ליכנס ברקיע לשקוע, ומשתשקע' (ונקט ר' יהודה בבביתא דשבת - מ.ק.) משמע שנכנס כבר ועדיין לא הגיע לאחורי כיפה מכל וכל. וראיה לדבר נר חנוכה דאמרי' 'מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק ריגלא דתרמודאי', דהוא לילה הוא. ואי לא גרסי' הכא כל שפני מזרח מאדימין הוי משמע משתשקע החמה לילה, דהכי משמע שנתרחקה כבר לאחורי כיפה ואינה כנגד החלון שלה. והילכך 'משקיעת החמה' בכל מקום [ד]גרסי' לה לילה לבד מזה שהוא בין השמשות... וכן כל מקום שתמצא 'משתשקע' תמצא פירושו מכוון כמו שפירשתי. פירש ר' יצחק ברי' ברוך מפי רבינו יעקב."

זאת אומרת, לשון 'משקיעת החמה' משמע משעה שירדה החמה מתחת לאופק והתחילה שקיעתה, אבל מ"מ לא נגמרה שקיעתה כל זמן שהשמש נמצאת בחלון הרקיע, שדרכו השמש יוצאת ממקומה

מתחת לרקיע ומהלכת מעל לרקיע כל הלילה (עד שחוזרת למזרח בבוקר), כדאי בפסחים צד: , ורק כשהיא יוצאת מחלונה ואין אורה נראית לנו כלל, הוא זמן צאת הכוכבים. והזמן שהשמש מהלכת בחלונה הוא ד' מילים (או ה', כל חד כדאית ליה).

אמנם לשון 'משתשקע החמה' דנקטה הברייתא בשבת משמע שכבר נגמרה שקיעת השמש והשמש כבר יצאה מחלונה למעל הרקיע. אבל שכיון שנקטה הברייתא 'כל זמן שפני מזרח מאדימים', בע"כ אין כוונתה שנגמרה שקיעתה לגמרי, שהרי עדיין רואים קצת מזהרוריתה ואינה למעלה מהרקיע, אלא הי"ק, השמש קרובה לצאת מחלונה, וזמן זה הוא ג' רבעי מיל לפני סוף שקיעתה ויצאתה מחלונה, ואין כאן סתירה כלל. (והובאו דברי ר"ת הנ"ל בתוס' שבת לה. ד"ה תרי, פסחים צד. ד"ה רי"א, זבחים נו. ד"ה מנין, ומנחות כ. ד"ה נפסל).

ולפי זה, משי"כ בענין הדלקת נר חנוכה שהיא 'משתשקע החמה', ולא כתוב בו 'כל זמן שפני מזרח מאדימים', בע"כ כוונתו לצאת הכוכבים ממש, דהיינו כשהשמש הגיע לסוף חלונה ועולה מעל לרקיע ואורה נעלמת מן הארץ לגמרי.

כמוכח, כל זה שייך רק לשיטת חכמי ישראל בגמרא בפסחים צד: , שאמרו שבליילה השמש מהלכת מעל לרקיע, אבל לדברי חכמי אומות העולם, שבליילה השמש מהלכת למטה מן הרקיע, אי"כ אין כאן חלון ואין כאן תחילה וסוף שקיעה, אלא מיד שיורדת השמש מתחת לאופק זוהי שקיעתה. אלא שרבינו תם אזיל לשיטתו בסוגיא ההיא, שסובר שלא חזרו בהם חכמי ישראל והחזיקו בשיטתם זו:

17. **גמרא פסחים צד:** , וז"ל, "חכמי ישראל אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למעלה מן הרקיע, וחכמי אומות העולם אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למטה מן הקרקע. אמר רבי ונראין מדבריני, שביום מעינות צוננין ובלילה רותחין."

ובגליון הש"ס לרע"א שם, וז"ל, "ונראין דבריהם. ע"י שיטה מקובצת כתובות יג: ד"ה השבתנו על המעוברת, שכתב משמו של ר"ת דא"ע"ג דנצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל היינו נצחון בטענות, אבל האמת היא כחכמי ישראל, והיינו דאמר"י בתפלה (יוצר דשבת) זבוקע חלוני רקיע', עכ"ל."

אמנם, הרבה ראשונים פירשו הגמ' בפסחים כפשוטו, שהצדק עם חכמי או"ה בזה (וכמו שמסכימים כל התוכנים ונוסעי החלל היום), ו'חלוני רקיע' שאנו מזכירים בתפילה אינו אלא דרך משל, כמו 'שער השמים', כי אין לשמים שער ולא חלון (מל' המזרחי, בראשית כח יז). ולדבריהם לכאורה לא יתכן לפרש כדברי ר"ת, שהרי שקיעת החמה נגמרת ברגע אחד כשהיא נעלמת מתחת לאופק, ושוב אין השמש שוקעת עוד אלא ממשיכת היא והולכת כדרכה מתחת לארץ, וא"כ הדק"ל.

אמנם מצאנו לרשב"א (הר"ן תלמידו אחריו) שהביא את דברי ר"ת בשינוי לשון, ובמקום לחלק בין 'תחילת שקיעה' ו'סוף שקיעה', קבע ד'שתי שקיעות הן, ולשון 'שקיעת החמה' קאי על שקיעה הראשונה, שהשמש נעלמת מעל הארץ, ולשון 'משתשקע החמה' קאי אשקיעה השנייה, שהיא בזמן שמתעלמת אור זוהרורית השמש מעל הארץ. וכוונתו, שגם שקיעת 'אורי החמה ניתן לכנות בלשון שקיעת 'החמה', והיא השקיעה השנייה.

18. **חדושי הרשב"א שבת לד:** , וז"ל, "שיעור בין השמשות בכמה רבה אמר רב יהודה אמר שמואל שלשה חלקי מיל. איכא למידק אשמעתין דהכא משמע דמשקיעת החמה ועד צה"כ ליכא אלא תלתא ריבעי מיל, ואילו בפסח שני (פסחים צד.) תניא משקיעת החמה ועד צה"כ ארבעה מילין דתניא התם ר' יהודה אומר עוביה של רקיע אחד מעשרה ביום תדע כמה מהלך אדם ביוני ביום עשרה פרסאות מעלות השחר ועד הנץ החמה ארבעת מילין משקיעת החמה ועד צה"כ ארבעת מילין, אלמא אפילו לדעת רבי יהודה הוי משקיעת החמה ועד צה"כ שהוא לילה ארבע מילין, נמצאת אומר דשיעור בין השמשות לרבי יהודה אליבא דרבה ארבע מילין, והכא אמר רבה שלשה ריבעי מיל. ותיירך רבינו תם ז"ל בספר הישר דשתי שקיעות הן, השקיעה הראשונה היא שתשקע החמה בעובי הרקיע ונסתלקה זריחתה מעל פני הארץ והיא מהלכת כל פני עובי הרקיע שהוא מהלך ארבע מילין, והיא השקיעה האמורה בפסחים, כלומר משעה שהיא שקעה בעובי הרקיע עד גמר השקיעה שהלכה כל עובי הרקיע, ואז היא יציאת הכוכבים, ארבע מילין. אבל השקיעה האמורה כאן היא סוף השקיעה, לפי שכל זמן שהיא כנגד חלונה ועדיין אינה מהלכת אחורי הכיפה, פני מזרח מאדימין כנגד מקומה של חמה, והוא מה שאמרו כאן כל זמן שפני מזרח מאדימין. וזה שאמרו כאן משתשקע החמה כלומר משקעה כבר, ושם בפסחים אמרו משקיעת החמה כלומר משקיעה עצמה בכלל, והיינו נמי דאמרין לקמן (לי"ה ב') אמר להו רבא לשמעיה אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדאיכא שמשא בריש דיקלי אתלו שרגא, דאלמא למאן דקים ליה בשיעורא דרבנן אף על גב דליכא שמשא אפילו בריש דיקלי אלא דנסתלקה זריחתה מן הארץ לגמרי אפילו הכי תלינן שרגא דאכתי יממא הוא.

והנה הרשב"א בעצמו עדיין פ"י את הגמרא בסגנון רבינו תם, שהחמה יוצאת ל'אחורי הכיפה' ומהלכת 'כנגד חלונה', והיינו כדברי חכמי ישראל כנ"ל. אמנם, ע"פ מה שחילק דתרי שקיעות הן, שקיעת החמה ושקיעת אורה, שוב אין הכרח לנקוט כדברי חכמי ישראל, ושפיר נוכל לפרש כדברי ר"ת אף אם החמה מהלכת בלילה מתחת לארץ, דע"פ משנתעלם אור השמש מן הארץ עד שרואים

אדמימות הרקיע היא היא השקיעה השניה, דהיינו שקיעת 'אור' השמש (ולא השמש עצמו) במדה זו שניתן לראות את אדמימות הרקיע, וע"ז קאי לשון 'משתשקע החמה', וק"ל.

ובתוס' ר"י כתב להדיא דניתן לחלק כדברי ר"ת אף להבנת חכמי או"ה, וכנ"ל:

19. תוספות ר"י שבת לד', וז"ל,

שקיעתה להתכנסות תחת הארץ הוא שיעור חמשה מילין, ומאי דאמר התם משקיעת החמה עד צה"כ הי מילין מתפרש מתחילת שקיעתה שהתחילה להעלם מן העין.

ומאי דאמרינן הכא משתשקע החמה מתפרש משתגמור שקיעתה, שמתחלת לכנס תחת הארץ, שהעולם עשוי כמו כדור עגול שאינו שוה ומי שדר באמצע הכדור שהיא גבוה אף על פי שנעלמה החמה מעיניו לא יעלם אורה מן הכדור עד שתהלך כל שיפועו של כדור ותיכנס תחתיו, ומפני זה מושך אורה אחר שנעלמה מן העין הרבה כשיעור הי מיל.

וכדברי מצאתי שתיירף גם ר"ת בסי' הישר, אלא שהוא תירף כפי חכמי ישראל שאומרים כי החמה הולכת בלילה אחר הכיפה למעלה מן הרקיע ואני תירצתי כפי חכמי אומות העולם שאומרים שהחמה מהלכת בלילה תחת הארץ, והוא העיקר כדאמרינן התם בפי' מי שהיה טמא."

"איזהו ביה"ש משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. קשיא לי טובא... ובפסחים בפי' מי שהי' טמא אמרינן אמר רבבי"ח אמר ר' יוחנן כמה מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות מעלות השחר עד הנץ החמה חמשה מילין משקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמשה מילין נמצא עביו של רקיע אחד מששה ביום.

ונראה לי לתרץ שאע"פ ששקעה החמה ונעלמה מן העין עדיין אורה שולט בעולם, שעדיין לא נעלמה מכל העולם כולו שאלו הי' עולה אדם על ההרים עדיין הי' יכול לראותה ומפני זה שולט עדיין אורה בעולם, וכ"ז שאורה שולט אין פני המערב מאדימין. אבל כששוקעת לגמרי והולכת תחת הארץ מסתלק אורה מן העולם, ואז מתחילין פני המערב להאדים מכח זהרורותיה, שכל זמן שאורה בעולם האור מכסה האדמומית ולא תמצא כמו שלא תמצא ביום, ובשכלה אורה מן העולם אז נמצא אותו האודם.

ותופס שעה מועטת עד שתתכסה תחת הארץ לגמרי, ומתחלת שקיעתה שתעלם מן העין ועד שתגמר

הגאון מסוכוטשוב עמד על נקודת ההבדל בסגנון הראשונים שהביאו את דברי ר"ת, והעיר שלדברי הרשב"א, והר"ן תלמידו שהעתיק לשונו, נמצא שיש זמן מסוים שנקרא 'שקיעה השניה', וזמן זה אינו מתי' שאור השמש מתעלם לגמרי, אלא ג' רבעי מיל לפני שאור השמש מתעלם לגמרי:

20. שו"ת אבני נזר חלק אורח חיים סימן תצז אות ד', וז"ל, "והר"ן אף שהסכים עם הרבינו תם בשני

שקיעות דיש חילוק בין שקעה חמה בין משתשקע החמה, מכל מקום במה שחילק בין משתשקע סתם בין משתשקע כל זמן שפני מזרח כו' לא הסכים כנ"ל."

והסיק לפ"ז דלדבריהם מש"כ בענין הדלקת נר חנוכה שהיא 'משתשקע החמה' - היינו בע"כ ג' רבעי מיל לפני צאת הכוכבים, ולא בצה"כ עצמו (דהיינו בזמן שאור השמש נעלם לגמרי מעל הארץ), והעיר שכן מבואר בדבריהם בסוגיא דחנוכה (שבת כא.), דזמן הדלקת נ"ח הוא בתחילת ביהש"מ, ודפח"ח.

עכ"פ, כל חכמי צרפת וספרד ואשכנז שבאו אחריו הביאו להלכה את דברי ר"ת שבין השמשות מתחיל ג' מילים ורביע אחרי שנעלמת השמש מעינינו, ונמשך ג' רבעי מיל עד צה"כ.

תירוצים אחרים לשאלת רבינו תם

איברא, דברי ר"ת נראים דחוקים בלשון הגמרא - (א) שר"ת מחלק בין לשון 'משתשקע החמה' ל'משקיעת החמה' (ע"י תוס' זבחים נו. ומנחות כ: שדנו בזה), (ב) ועוד דמשמעות הגמרא היא שספק ביהש"מ מתחיל מעט אחרי שרואים עיגול השמש השוקע בראש האילנות (שבת לה. וירוי' שבת א' א' בראש הכרמל; שבת לה: 'בריש דיקל'), ולא זמן רב אחרי כן, ונקטו שמונת לעשות מלאכה רק יעם השמש' (שבת יז:), פי', בעודה זורחת, ומשמע דמיד אחרי זה הוה סי' לילה (כמו שהעיר קצת מזה הרמב"ן בתוה"א ענין אבילות ישנה, ע"ש מה שתי', והיראים שהובא להלן).

ומלבד זאת, דבריו לכאורה דחוקים מאד במציאות הדברים - (א) וכי יש תקופה בשנה שכוכב הבינוני השני אינו נראה עד ג' מילין ורביע מיל (קרוב לשעה!) אחרי שקה"ח בא"י ובבבל (שבהם קבע הש"ס שיעורים אלו), השוכנים הרבה יותר קרוב לקו המשווה מאירופה, מקומו של ר"ת? (ב) איך יתכן שצאת הכוכבים הוא ד' מילין לאחרי שקיעת החמה מתחת לאופק, אם בזמן ההוא כבר יצאה השמש מעובי הרקיע ונראים כל כוכבי שפי? הלא סוף ספק בין השמשות הוא כשנראים שלשה כוכבים בלבד, ולא כשרואים כל הכוכבים כולם! (וכ"ה הגר"א בביאורו לאו"ח רס"א.) ולזה י"ל שכמו שלרמב"ם החמירו חכמים בתחילת זמן הספק מפני שאין הכל בקיאים, כמו שהבאנו למעלה מדבריו בהל' קדה"ח, כך לר"ת החמירו חכמים בסוף זמן הספק מפני שאין הכל בקיאים, אבל אה"נ, סוף ספק ביהש"מ האמיתי הוא לפני שעברו ד' מילין, ודוק היטב.

וניחזי אנן, אם נמצא בראשונים דרך אחרת ליישב סתירת דברי ר' יהודה במשך הזמן בין השקיעה לצה"כ ומצאנו שני ראשונים שדיברו בזה: הראב"ן (שקדם לר"ת), והיראים (בן דורו של ר"ת). אלא שגם דבריהם צ"ע רב.

21. ראב"ן בשו"ת השני (בראש הספר), וז"ל, "ואף על גב דאמרי אמוראי דשיעור בין השמשות ג' חלקי

מיל ולא יותר, היינו לרי' יהודא [שבת לה ב] דאמר הכסיף העליון ושוה לתחתון לילה, אבל אנן

קיימא לן בברכות [ב' ב] דעד צאת הכוכבים יממא הוא, ואמרין בפסחים [צ"ד א] משקיעת החמה ועד צאת כוכבים מהלך ה' מילין, והוא יותר משעה אחת שהרי הילוך אדם בכל יום י' פרסאות [שהם מ' מילין]."

הרי שלהראב"ן מחלוקת תנאים היא מתי סוף היום, וברייתא דפסחים פליג אדריבי יהודה בשבת (והובאה ב' חלקי תשובה זו במרדכי שבת פ"ב רמז רצ"ג, והגהות מרדכי שבת פ"ב רמז תנ"ו). אך דא עקא, חדא, שהגמרא נקטה בפשיטות בכ"מ שעד צה"כ יממא הוא (ריש ופסחים ומגילה כ.), ועוד, שהרי הך ברייתא דפסחים אליבא דרבי יהודה היא, והאיך אפשר לומר דפליג דיד"י אדידי? (ולשאלות אלו רמזו התוס' בשבת לה. אף שלא הביאו להדיא דברי הראב"ן, ע"ש.)

ובספר היראים תירץ הסתירה על דרך רבינו תם, דתלוי הדבר בעובי הרקיע, אלא באופן אחר (והוזכר שיטתו בהג' מרדכי שבת פ"ב רמז תנ"ו, ובשלט"ג שבת יד: לדפי הרי"ף אות ד):

22. ספר יראים לר' אלעזר ממיץ סימן רע"ד (לפוס יאן - קט), וז"ל,

שרוצה להכנס בעובי הרקיע כשיעור ה' מילין שאמר עולא בפסחים, דהיינו מעט קודם שקיעת החמה. ולשון משתשקע משמע הקדמה... והשתא אתי שפיר דאמרין בבמה מדליקין [ל"ה ב'] א"ל רבא לשמעיה אתון דלא הוי קים לכו שיעורא דרבנן מכי חזיתו שימשא ארישא דדיקלא כו' וביום המעונן דליכא שמשא - במתא חזו לתרנגולים, בדברא לעורב, באגמא לאדנא, דלשיעור שפירשתי רואים זמן התרנגולים קרוב. אבל אם נפרש ג' חלקי מיל קודם להראות הכוכבים החוצה הופלג זמן וסימן התרנגולים מזו השיעור הרבה.

וכן נראה לי עיקר ד' משתשקע החמה' הוא קודם 'שקיעת החמה' דעולא ולא כדברי רבינו יעקב שפירש ד' שקיעת החמה' [קודם] למשתשקע' לפי פירוש (רבתי) שפירשו ג' חלקי מיל קודם הראות הכוכבים החוצה, (ולא) [אלא] 'משתשקע' קודם ל'שקיעת החמה' כדאמרין בהשוכר את הפועלים [ב"מ פ"ח ב'] 'משיפסקו' [משיפסקו], עד (שיפסקו) [שיפסקו] מיבעי ליה.

והא דתניא [שבת כ"א ב'] בנר חנוכה מצותה משתשקע החמה - בעוד קצת יום קאמר, דכיון שהחשיך קצת לא הוי שרגא בטיהרא ובאותו זמן מתחילין בני אדם לשוב לבתיהן ומתמיהין שרואים נר בעוד היום ויודעים שמחמת מצוה היא ואיכא פרסומי ניסא.

ואין להקפיד על צאת הכוכבים שיש לנו שני פירושים, שכמה [לשונו] עברי יש בתלמוד שלשונם שיה ופי' חלוק, כמו גדולי קרקע שפירשתי למעלה ובחזקת שימור גבי שורים דפ"ק דבי"ק [ט"ו א'] פלוגתא דר"פ ור"ה וחזקת שימור דשור שגגה ד' וה' [שם מ"ה ב'] פלוגתא דר"מ ור' יהודה...

ומי הזקיק חכמים לפרש צאת הכוכבים דעזרא תחלת כניסתו ולא סוף צאתם בהראותם? דסברי פ"י צאת הכוכבים כפי מעלות השחר, ועלות השחר פ"י כשהחמה מתחלת לעלות ולמשול ביום דהיינו שנכנס בעובי הרקיע בפנים שמתחלת לעלות ולצאת, וכאשר עלות השחר מתחלת לעלות כך צאת הכוכבים פ"י כשמתחילין לצאת דהיינו בהכנסם בעובי הרקיע, וכה פירוש המקרא ואנחנו עושים במלאכה מעלות השחר - משחמה מתחלת לעלות, עד צאת הכוכבים - משהכוכבים מתחילין לצאת."

ויעתה אפרש כניסת שבת ובין השמשות מתי הוא נראה לי דמהלך ה' מילין קודם ראות הכוכבים לחוץ, פ"י כשיצאו כל הכוכבים, הוי לילה מדאורייתא, דלילה ויום מתי הוא גמרין במגילה [כ' ב'] מדכתוב בעזרא 'ואנחנו עושים במלאכה מעלות השחר ועד צאת הכוכבים' וכתוב 'והיה לנו הלילה משמרו והיום מלאכה'.

פ"י, צאת הכוכבים דעזרא התחלת צאתם בהכנס בעובי הרקיע לצאת למשול בלילה, ומתחילת צאתם עד (וגומרם) [גמר] ירידתם שנראין כולם החוצה שעוברין עביו של הרקיע - מהלך חמשת מילין. וזה למדנו בפסחים פ"י מי שהיה [צ"ד א'] נמצא עוביו של רקיע כו'.... פ"י צאת הכוכבים דעולא לא הוי כפי צאת הכוכבים דעזרא, [ד] פ"י ההיא דעזרא תחלת צאתם בעובי הרקיע לרדת להראותם וצאת הכוכבים דעולא פ"י שגמרו יציאתם החוצה ונראים כולם.

'משקיעת החמה' - פ"י שמתחלת החמה לשקוע, שנכנסת בעובי הרקיע, וכשחמה נכנסה מלמטה (פ"י, מהאופק - מ.ק.) להכנס למעלה (פ"י, מהרקיע - מ.ק.) [ש]מתחלת לעלות, כוכבים נכנסים מלמעלה ומתחילין לירד. גמרה חמה עלייתה, שעברה עוביו של רקיע, גמרו כוכבים ירידתם, שעברו עוביו של רקיע ונראים כולם, ובאותה עליית חמה וירידת כוכבים מהלך ה' מילין. למדנו משמתחילין הכוכבים לירד דהיינו ה' מילין קודם הראותם החוצה הוי לילה מדאורייתא.

והא דאמרין בפ"י במה מדליקין [ל"ה ב'] 'אמר ר"י אמר שמואל כוכב אחד יום שנים בין השמשות שלשה לילה' ופירש ר' יוסי בר אבין בכוכבים בינונים הכי פירושו, אם תראה כוכב אחד - עדיין לא התחילו הכוכבים להכנס בעובי הרקיע לרדת ואל תחוש ואל תדאג בכוכב אחד שאתה רואה כי גם פעמים רבות בחצי היום כוכב אחד נראה, [אבל] אם תראה שנים - בין השמשות, ויש לחוש שנכנס שיעור ה' מילין, שכבר התחילו הכוכבים ליכנס בעובי הרקיע מבפנים ולרדת. שלשה לילה - אם תראה שלשה וזאי התחילו הכוכבים ליכנס ולרדת ולמשול בלילה...

פירש משתשקע החמה דר' יהודה ור' נחמיה משמתחלת לשקוע שנוטה מעט ומכירים העולם

הרי שגם היראים חילק בין כניסת השמש לעובי הרקיע לזמן יציאתו ממנו, אבל במקום לפרש שיש שתי שקיעות החמה, פירש שיש שני צאת הכוכבים: כשהכוכבים מתחילים ליכנס לעובי הרקיע במזרח, וכשהכוכבים מתחילים לצאת מעובי הרקיע ולהיראות של פני הארץ. ולדבריו צ"ל שאין הג' כוכבים שעל פיהם אנו קובעים שהגיע זמן 'צאת הכוכבים' מכוכבים אלו שכניסתם לעובי הרקיע קובעת תחילת הלילה, אלא הם סימן לדבר בלבד שאכן התחילו הכוכבים שמעל הרקיע ליכנס לעובי הרקיע, ובעוד ד' או ה' מילים הם ייראו על פני הארץ.

(א) אלא שדבריו אינם מובנים כלל וכלל, שהרי כל היום נמצאים כוכבים למטה מהרקיע אלא שאינם נראים לעין מפני אור החמה, וכמו שרואים בחוש בשעת ליקוי החמה, וכן מבואר במקומות אין ספור בחז"ל שכל חודש השמש נמצאת במזל אחר, ומזל חדש עולה מן המזרח כל שעתיים (ערש"י ר"ה יא: וב"מ קן:). והרי ענינו רואות שכבר בתחילת הלילה כל כיפת השמים מלאה כוכבים ואין הכוכבים במזרח הכיפה בלבד, ואם כן מהו ייחוסן של כוכבים אלו שנראים למזרח כיפת הרקיע בשעה שהשמש עולה מעל לרקיע ואורה נעלמת, דנימא שתחילת כניסתם של אלו לעובי הרקיע קובעת סוף היום: ועוד, הרי כל הלילה לא יפסיקו כוכבים לצאת, ומ"ש אלו שנמצאים במזרח

בתחילת הלילה (שמשותנים בכל יום, כמובן) מכל שאר הכוכבים? וצריך לדחוק שכיון שע"י כוכבים אלו יושלם שיבוץ הרקיע בכוכבים באותו הלילה כשיעלם אור השמש, לכן כניסת כוכבים אלו לעובי הרקיע (שהוא תחילת יציאתם) קובעת את סוף היום בודאי. ולפי"ז, הספק בבין השמשות לפי היראים הוא אם הלילה תלוי בכוכבים שישלימו את שיבוץ הכוכבים כשאור השמש נעלם לגמרי והשמש עולה מעל לרקיע, או באלו שישלימו את שיבוץ הכוכבים ג' רבעי מיל לפני זה.

(ב) ועדיין יקשה לדבריו, שהרי עובי הרקיע במערב שדרכו שוקעת השמש, שזה ממש לעובי הרקיע במזרח שדרכו נכנסים הכוכבים. ואם כן, באותה שעה שהשמש מתחלת לשקוע במערב ונכנסת לעובי הרקיע, בו ברגע ממש במזרח נכנסים לעובי הרקיע הכוכבים שיצאו למתחת לרקיע כשהשמש יוצאת מהעובי למעל לרקיע (ונפסק אורו ונראים כל הכוכבים). ואם כן, למה לא יסתיים ספק בין השמשות בזמן שהשמש נכנסת לעובי הרקיע ושוקעת תחת האופק? הרי בו ברגע ממש נכנסים לעובי הרקיע מצד מזרח הכוכבים שישלימו שיבוץ השמים בכוכבים כשהשמש תעלה למעלה מהרקיע ותיעלם אורו לגמרי, שהם קובעים סופו של בין השמשות כנ"ל!

וכנראה מטעם זה הוכרח היראים לפרוש מדרכי שאר הראשונים ולפרש דאה"י, בין השמשות מתחיל מבעוד יום כשהשמש עדיין יוצא על הארץ, ומשמע שהיא מסתיימת בשעה שהחמה נעלמת מעינינו (וכן הבינו במדרכי ושלט"ג הנ"ל את דברי היראים). וזה ודאי קשה להולמו, (א) דהלא מלשון המשנה (ז': נראה שיעם השמש' פי', בעודה זורחת) מלאכה מותרת, ועוד (ב) וכי נראו מעולם ב' וג' כוכבים בינוניים בעוד השמש זורחת, או אפילו בשעת שקיעתה? הלא לשון הגמ' (לה:) הוא 'לא כוכבים גדולים הנראין ביום'! (וכן הק' הרדב"ז, המובא להלן. ולהיראים צריך לדחוק שינראין ביום היינו שנראין יותר מג' רבעי מיל לפני שקעה"ח, והוא דבר תימה.) עכ"פ, לדברי היראים זמן הדלקת נ"ח הוא ג' רבעי מיל לפני שקעה"ח.

אמנם, בביאור הגר"א דרך בדרך היראים, ששתי צאת הכוכבים יש, והשני הוא בשעה שכל כוכבי נשף נראים במלוא הדרם, אלא שיישב את כל הקושיות וכל הסוגיות בצורה נפלאה ביותר בהסבירו שצאת הכוכבים הראשון אינו תלוי בעובי הרקיע וכדומה, אלא בתחילת יציאת הכוכבים להיראות על הארץ, דהיינו ראיית ב' או ג' כוכבים בינוניים כנ"ל. והא לך תמצית לשון הגר"א:

23. באור הגר"א אורח חיים סימן רסא סעיף ב', וז"ל,

אבל יציאת הכוכבים דאמרינן בכל מקום שהוא לילה הוא בג' כוכבים לבד ובינונים כמ"ש בשבת, והוא חילוק בתרתי (פי' בינוניים, וג' כלל - מ.ק.), והן נראין כהכסיף העליון והשוה לתחתון, ולפי שצריך בקיאות גדולה בזה לידע ג' כוכבים לבד ויהיו בינונים וכמ"ש בתוס'... ולפי"ז השיעור מן השקיעה עד הלילה אינו אלא ג' רביעי מיל, ואף שבמדינתנו יותר הוא כנ"ל לפי שינוי האופקים ושינוי הזמן, והזמן של הדי' מילין ושל ג' רביעי מיל הכל על אופק שלהם בא"י ובבל אבל כאן מארכת יותר, וכן הזמן (פי', אפילו במקומותינו - מ.ק.) על הימים השונים בתקופת ניסן ותשרי שבהן הכל משתער... ולפי מה שכתבתי מתחיל ביה"ש תיכף בשקיעת החמה, וזהו 'בין השמשות', בין ביאת השמש להתחלת ביאת האור שהוא בהכסיף שאז נשקע אורה מלהאדים."

'וקושיית תוס' הנ"ל מהא דפסחים צ"ד אי נראה דלא קשה כלל, כי ודאי שיציאת הכוכבים וביאתן שוין (פי' משך הזמן שבו מופיעים הכוכבים ללילה ונעלמים נזוקי שיה) וכן ביאת האור ויציאתו שוין, שלכן במדינות הנוטים לא באה האור כלל בקיץ אבל כוכבים עומדים, אבל צה"כ דפסחים היינו כל הכוכבים, שאין כל הכוכבים נראים עד שיהא לילה, משיטהר האור לגמרי, מחמת קטנות הכוכבים, דומיא דקאמרו שם מעלות השחר עד פ' החמה, דבעלות השחר עדיין כוכבים עומדים זמן הרבה ועד שתנף החמה הדי' מילין, כן משי"ש משקיעת החמה עד צה"כ היינו ג"כ שיצאו כל הכוכבים דכך הוא מדת עובי הרקיע דקא מיירי בסוגיא דפסחים שם, וז"ש בשבת שם יולא כוכבים קטנים שאינן נראין אלא בלילה, ר"ל אחר ביאת האור שאז נראין כל הכוכבים הקטנים ג"כ כנ"ל.

הרי שלדברי הגר"א, 'צאת הכוכבים' של עזרא, שקובע את סוף היום היא מזמן שנראים ב' או ג' כוכבים בינוניים אחרי ששקעה החמה, אבל בודאי עדיין נראים עוד ועוד כוכבים זמן רב אחרי זה עד שנעלמת אור השמש לגמרי, והיא 'צאת הכוכבים' הגמורה המוזכרת במס' פסחים, והכל בא על מקומו בשלום! ולפי זה כל הגמרות כפשוטם, ובין השמשות מתחיל קצת לאחרי שקיעת החמה ואורך כג' רבעי מיל, וכמו שכתב הרמב"ם שהבאנו לעיל, וצאת הכוכבים השני, דהיינו יציאת כל הכוכבים, אין לו שום משמעות להלכה.

נמצינו למידין ד' שיטות בפירוש דברי הגמרא 'מדליקין נרות חנוכה משתשקע החמה':

- (א) לר"ת, מדליקים כדי הילוך ד' מילין אחרי שקיעת החמה.
- (ב) להרשב"א והר"ן, מדליקים כדי הילוך ג' מילין ורביעי מיל אחרי שקעה"ח.
- (ג) להרמב"ם והגר"א, מדליקים בשקיעת החמה.
- (ד) ולהיראים, מדליקים ג' רבעי מיל לפני שקיעת החמה.

בין השמשות הלכה למעשה

להלכה למעשה, מתי היא התחלת בין השמשות, נחלקו בזה גדולי הדור לפני כ-500 שנה, מהר"ם ב"ר אלעזר ומהר"ם ב"ר יוסף, שניהם מגולי ספרד, שניהם מורי הוראה בב"ד

הגדול בפוסטט (=קהיר של היום) של במצרים, בו כיהן הרדב"ז, שהגיע למצרים לפני מהר"ם אלאשקר, כראב"ד ומרא דאתרא דמצרים, ושניהם אח"כ התיישבו בארץ ישראל, בצפת ובירושלים.

ומעשה שהיה כך היה, תינוק נולד בע"ש אחר שקיעת החמה אבל לפני שנראו ג' כוכבים ובאו לשאול אם ראוי למולו ביום שישי הבא, או לדחות המילה עד יום ראשון (דבשבת אין מלים תינוק שנולד בין השמשות). השאלה הובאה קודם לפני מהר"ם אלאשקר, והוא הכריע למולו ביום ראשון.

24. שו"ת מהר"ם אלאשקר סימן צ"ו, וז"ל,

שאלה: תינוק שנולד ערב שבת אחר שקיעת החמה קודם שנראו ג' כוכבים בינונים, אם נמול ליום ראשון כפי דעת הר"י ז"ל והרמב"ם ז"ל והרא"ש ז"ל דלדידהו בין השמשות הוא תקף אחר שקיעת החמה מעל הארץ, או אם נמול בערב שבת כדעת ר"ת ז"ל שכתב דשתי שקיעות ניהו ושאיין בין השמשות מתחיל אלא מסוף השקיעה אחר שנכנסה החמה בעוביו של רקיע אבל קודם לכן יום גמור הוא...

תשובה: קודם כל דבר צריך לפרש ולבאר מה היא כונת ר"ת ז"ל ומאן דעימי... דר"ת ז"ל אית ליה דשתי שקיעו ניהו, השקיעה הראשונה משהתחילה להכנס בעובי הרקיע ואינה זורחת על הארץ, כי לדבריו צריכה ללכת כל עובי הרקיע נוכח דרכה כדי לעלות על הכפה, והשקיעה השנית משגמרה ללכת כל עובי הרקיע ועדיין היא כנגד חלונה שלא עלתה על הכיפה. ומהשקיעה הראשונה עד זאת השקיעה השנית מהלך ג' מילין ורביעי, וכל זה הזמן לר"ת ז"ל ומאן דעמיה כלו מן היום ומזמן זה עד צאת הג' כוכבים ג' רבעי מיל וזה הוא בין השמשות...

וידוע הוא ומושלך ראשון דדברים אלו אין להם שום מציאות כי אם לדעת חכמי ישראל שסוברים לגלגל קבוע ומזולת חוזרין ושהשמש מהלכת בלילה אחרי הכיפה... אמנם שאר המפרשים ז"ל והמחברים ז"ל והרמב"ם ז"ל בפרק ח' מהחלק השני מהמורה והגאונים ז"ל סוברים חכמי אומות העולם דגלגל חוזר ומזולת קבועים ושהחמה מהלכת בלילה תחת הארץ ובכי האי גונא אין צורך להליכת עובי הרקיע ולא לנגד החלון...

וכבר דחו לה להא מילתא רב שרירא גאון ורבינו האי גאון ז"ל בשתי ידיים ומחו לה מאה עובלי בעוכלא וכתבו ז"ל ודעו דאע"ג דהך ברייתא דפסחים דרי יהודה תיבתא לעולא ולרבא (נפסחים זל. -מ.ק.), דבין ליתא להך ברייתא ולא לדרבה (נפסחים נ: -מ.ק.), דבין רבי יהודה בין רבה סבירא להו הרקיע עשוי כקובה והגלגל קבוע הוא והמזולת חוזרין והחמה היא בעצמה המהלכת ביום למטה מן הרקיע מן המזרח

למערב וכשמגיע לסופו נכנסת לעוביו וזו היא שקיעתה... הא א"ר ונראין דבריהם מדברינו, ללמדך שעל מה שפירשנו סמכו חכמי ז"ל ע"כ.

עוד כתבו רב שרירא גאון ורבינו האי גאון ז"ל בתשובה אחרת ז"ל חלוקת רבה ורב יוסף משתשקע החמה ולא תראה אפי' על ראשי דקלים כל זמן שפני מזרח מאדימין עד שיכסיף התחנות, לרב יוסף מן היום ולרבה בין השמשות ונתנו שיעור לעונות אלו ממהלך אדם, ואזדו לטעמיהו דאיתמר שיעור בין השמשות רבה אמר ג' חלקי מיל ורב יוסף אמר שני חלקים, נמצא בין זה לזה אחד מ"יב במיל... עד ומיהו לענין שבת רבה קמחמר והא מילתא איסורא דאורייתא הוא ע"כ.

גם רבי נסים גאון ז"ל כתב בתשובה ז"ל ואמנם מה שאמרה המשנה תפלת המנחה עד הערב ששאלת עליו, התשובה גבול עד הערב עד שתמול העגולה של השמש והיא שקיעת החמה ומשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים בין השמשות... ע"כ.

גם הרב ר' אברהם החסיד בנו של הר"ם במז"ל פירש לנו הדבר בבירור שאין אחריו בירור, וידוע הוא שכל דבריו מדברי אביו ז"ל. כתב ז"ל ובין השמשות יש בו מן היום ויש בו מן הלילה וכו'... ואפי' ששקע רוב עגולת השמש באופק ולא נשאר ממנה כי אם דבר מועט כל עוד שלא תשקע כל העגול' בכללה ותערוך השמש תחת עגולת האופק הרי הוא יום ומשפטו כמשפט חצי היום... עכ"ל בספר אל כפא"ייה [= המספיק לעובדי ד']...

נקטינן השתא מדברי הגאונים ז"ל דנהירא להו שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא ומכל הני רבואתא קמאי וקמאי דקמאי ורוביהו דבתראי דבין השמשות מתחיל משתכנס כל עגולת השמש באופק ולא תראה על פני תבל עד צאת ג' כוכבים בינוניים ושיערו ג' רבעי מיל. וידוע הוא דכל המפרשים והמחברים שכתבו סתם ולא חילקו בשקיעות כר"ת ז"ל לא סבירא להו כותיה דלא באו לסתום כי אם לפרש... כללא דמילתא דהאי ינוקא דשאלתן עליה אין מלין אותו עד יום ראשון ואין זה צריך לפנים.

הר"ם אלאשקר התבסס על דברי הגאונים שלא היו ידועים ונפוצים כ"כ, שהיה בקי גדול בכתביהם (אשר חלק מהם נמצאו לאחרונה בגניזת קהיר), והלך לאורם. בתשובה אחרת (סי' נ"ד) הוא מביא את דברי רב שרירא גאון ז"ל כי חכמת הגאונים ופולפוליהם הוא הדבר אשר ציהו ד' אל משה, וכל החולק על דבריהם כחולק על ד' ותורתו (!).

הר"ם אלאשקר דוחה את דברי ר"ת בטוענו שהם בנויים על דעת חכמי ישראל שנדחתה בגמ' פסחים (צה:). לאידך גיסא, הוא מביא מדברי רב שרירא גאון, רבינו האי גאון, רב ניסים גאון, ורב אברהם בן הרמב"ם שבין השמשות מתחיל מיד כשעגול השמש יורד מתחת לאופק ונעלם מן העין. שיטת הגאונים, שלא הזכירה עד שהביאה הר"ם אלאשקר, היא כנראה גם שיטת הרמב"ם, וכמו שהבאנו לעיל, והיא היא שיטת הגר"א באו"ח סי' רס"א שהבאנו למעלה.

השואלים, שכנראה לא מצאה חן בעיניהם תשובת מהר"ם אלאשקר לדחות הברית, שלחו שוב את שאלתם לפני הרדב"ז. הרדב"ז בתשובתו אינו מזכיר את מהר"ם אלאשקר בשמו אבל בין שורותיו ניכר שלתשובתו של מהר"ם אלאשקר הוא מתייחס ואת מסקנותיו הוא בא לדחות. מסקנת הרדב"ז הוא שאין לזוז מפסק רבינו תם שהעתיקוהו חכמי הדורות כולם בחיבוריהם להלכה ולמעשה יועליהם או סומכים' (על אף שמעשה זה היה במצרים, בה אין השקיעה מתארכת כ"כ כמו באירופה!), ולכן יש למול את התינוק ביום שישי.

25. שו"ת רדב"ז ח"ד סי' רפ"ב (אלף שני"ג), וז"ל,

שאלה: מעשה היה בתינוק נולד ערב שבת אחר שקיעת החמה קודם שנראו ג' כוכבים בינונים, מתי יהא נמול? ונפל מחלוקת בין המשכילים, יש אומרים נימול לשמיני שהוא יום ששי וי"א לעשירי, ועיקר המחלוקת היה אם נסמוך על האחרונים שאמרו דתרי

שקיעות הו ובין השמשות אין מתחיל אלא מסוף שקיעה עד צאת ג' כוכבים, או דילמא כיון שהראשונים לא פירשו ניזיל לחומרא ולא יהא נימול אלא בעשירי. ושאלת ממני אודיעך דעתי בזה.

תשובה: אם הדבר ודאי שנוכח בין תחלת שקיעה וסוף שקיעה הדבר פשוט דנימוק לשמנה דאכתי יום הוא, וכן כתבו התוספות בשבת ובפסחים וכן כתוב בתוספות רבינו חזקיה ור"ת והמרדכי והרמב"ן והרא"ש ז"ל בתוספותיו והריטב"א והר"ן ורבינו ירוחם והסמ"ג ובעל מגיד משנה, והביאו ראיה מן הירושלמי. וכולם העלו דשתי שקיעות הן, ולא הוי בין השמשות (פי', אין ניהא"מ מתחיל -מ.ק.) עד סוף השקיעה, כשיעור תלתא רבעי מילא... ואני לא ראיתי בכל הפוסקים והמפרשים הנמצאים אצלנו מי שחולק בדין זה אלא רא"ם, והביאו בהגהה במרדכי, דפירש דבין השמשות הוא משעה שמכירין העולם שרוצה להכנס בעובי הרקיע דהיינו מעט קודם שקיעת החמה... ולענין מה שכתבתי כיון שלא פירשו הראשונים ניזיל לחומרא - אי אפשר לומר כן, חדא שהרי פוסקי ההלכות כגון בה"ג או הריא"ף או הרמב"ם או פסקי הרא"ש ז"ל סתם דבריהם הם לכיון הגמרא, ומה שפירשו האחרונים בלשון הגמרא צריך אתה לפרש בדבריהם, וזה ברור. ואם כן במה שלא ביררו הראשונים אין ראיה שהם חולקים... גם הרא"ש ז"ל בפסקיו כתב בלשון הריא"ף כדרכו ולא פירש דבר ובתוספות שלו פי' ממש כמו שכתבו התוספות והרחיב במשא ומתן להעלות כר"ת דשתי שקיעות ניהו. גם רבינו ירוחם תלמידו כך העלה ואם כן לא משינוי פלוגתא ביניהם בכדי. עוד נראה לי להוכיח שכן דעת הריא"ף ז"ל שהרי כתב הרב בסמוך ההיא דאמר רב יהודה אמר כוכב אחד יום שתיים בין השמשות שלש לילה ומוקמינן לה בכוכבים בינונים ובשלמא אי בסוף השקיעה קאמר היינו דמשכחת באותו זמן שתי כוכבים בינוניים ולא

פליגן אהדדי אלא אי אמרת תחלת שקיעה קאמר וקודם לה ג' רבעי מיל (נהילויס-מ.ק.) הוי בין השמשות מעולם לא ראינו ולא שמענו שיראו באותו זמן כוכבים בינוניים ואפי' אחד בשעה שהשמש רוצה לשקוע מעל הארץ ואין צריך להביא ראיה על המורגשות. ואפילו אם תרצה לדחות דלעולם הראשונים חולקים על האחרונים - הלכתא כבתראי, וכל שכן כשהתוסי' חולקים שראוי לסמוך עליהם אפילו כנגד הריא"ף ז"ל וכן כתב מהר"י קולון ז"ל, כל שכן שהאמת הברור הוא שאין הראשונים חולקים ואני לא ראיתי מי שיחלוק אלא רא"ם והרשב"א העלה בצריך עיון, ואם יש אחרים שלא ראיתי לא נחוש אליהם דעל פי אותם אשר כתבתי למעלה אנו סומכין. והוי יודע שאעפ"י שחזרו חכמי ישראל להודות שהחמה חוזרת בלילה תחת כדור הארץ ואינה נכנסת בחלונות ומהלכת אחורי הכיפה כמו שהיו אומרים תחלה, דודאי השתא קים לך דכוכב קבוע וגלגל חוזר, לא נפקא מינה מידי לשיעור בין השמשות דבין הכי ובין הכי שיעורו הוא תלתא רבעי מילא, דמשעה שמסתלקת החמה מעל הארץ הוי תחלת בין השמשות וכששוקעת במערב (פי', קהיא נכנסת עוד מתחת לאופק - מ.ק.) ועדיין לא נראו ג' כוכבים הוי בין השמשות והיא סוף השקיעה, ובצירוף השקיעה היה המחלוקת לא בשעורה. תדע, שהרי כל המפרשים ז"ל לא הזכירו דבר מזה בהלכות שבת והרי הם היו בקיאים במהלך השמש ויודעים שחזרו חכמי ישראל להודות לחכמי אומות העולם, ואי איתא דאיכא נפקותא לשיעור בין השמשות היה להם לפרש, אלא ודאי לא נפקא מינה מיד:."

לטענת הר"ם אלאשקר שדברי ר"ת יתכנו רק לסברת חכמי ישראל שנדחית בגמ', כתב הרדב"ז דבודאי ניתן לפרש כר"ת גם לדעת חכמי האומות שהחמה מהלכת בלילה מתחת לארץ (וכבר הבאנו כן מהתוסי' רי"ד במס' שבת). ולטענת הר"ם אלאשקר שכל גאוני קדמאי כתבו שביהש"מ מתחלת מיד כשהחמה שוקעת ולא כר"ת, כתב הרדב"ז שהוא לא ראה ולא שמע שיטות כאלו, ואפילו אם ישנן הן בטלות במיעוטם (ולא נותנים לדברי הגאונים יותר משקל מדברי שאר הראשונים).

מה עשו בעלי הברית בסוף - האם מלו ביום שישי כדברי הרדב"ז או ביום ראשון כדברי הר"ם אלאשקר? את זה אין אנו יודעים... אבל הודות למעשה ההוא נתגלתה לנו שיטת הגאונים, ומחלוקת ר"ת והגאונים סופה להתקיים, ועד היום יש תופסים כדברי אלה ויש תופסים כדברי אלה ואלו ואלו דברי א-לקים חיים, בין לענין ברית מילה ובין לענין שבת ובין לענין הדלקת נר חנוכה.

והשתא יובן שהטור ואחריו הבי"ב בשולחן הטהור דקדק לומר שמדליקים נר חנוכה עם 'סוף' שקיעת החמה להורות שדעתו כדעת ר"ת, וכמו שהעיר הבית יוסף בפירושו על הטור:

26. **בית יוסף אורח חיים סימן תרע"ב, וז"ל,** "ונראה שדקדק רבינו (הטור-מ.ק.) לכתוב 'סוף' שקיעת החמה משום דבתחלת שקיעת החמה עדיין היום גדול, כמו שכתבו התוספות בפרק במה מדליקין (לה. ד"ה תרי)."

והבית יוסף בזה לשיטתו בס"י רס"א, שאחרי שהביא דברי התוס' והר"ן שהאריכו בשיטת ר"ת, כתב:

27. **בית יוסף אורח חיים סי' רס"א, וז"ל,** "וכן כתב הרב המגיד בפרק ה' (ה"ד) בשם רבינו תם והרמב"ן, וכתב שכן הדברים נראים... ונראה שגם הרא"ש נסתפק בזה ומפני כך לא הזכיר דבר מזה במסכת שבת ובמסכת יומא ורבינו נמשך אחריו. ומיהו בפ"ק דתעניות (סי' יב) לענין מקבל תענית סתם עד שקיעת החמה כתב דשקיעת החמה היינו צאת הכוכבים, ואף על גב דאמרין בפרק מי שהיה טמא דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ה' מילין, פירש רבינו תם היינו מתחלת שקיעת החמה כשהחמה מתחלת ליכנס בעביו של רקיע אבל שקיעת החמה היינו סוף שקיעה והוא זמן צאת הכוכבים ע"כ, אלמא דסבירא ליה הכי, ואם כן יש לתמוה על רבינו שלא כתב דברי רבינו תם. והגאון מהר"י אבוהב ז"ל כתב שרבינו סובר כדעת רבינו תם ונדחק בפירוש לשון רבינו."

הרי שהכרעת הבית יוסף היתה כדברי ר"ת, שרוב הראשונים הביאוהו, וכתב שזוהי גם שיטת הטור.

בין השמשות בארצות אירופה היותר דרומיות ובאמריקה

ויש שהוסיפו מדעתם שיעור אחר בענין בין השמשות חוץ מהארבע שיטות בהדלקת נר חנוכה שהזכרנו לעיל, וכתבו שר"ת לא קבע שיעורו אלא לאקלים שלו באירופה, שבו מתארך שקיעת אור החמה כ-72 דקות. מיהו, בכל עיר ועיר משתנה אורך בין השמשות ביחס לקו הגובה (latitude) שלה, ולכן ראוי לכל עיר לנהוג ביהש"מ ביחס לזמן שמתארך שקיעת אור החמה במקומה.

28. שו"ת אגרות משה אורח חיים ד' סימן ס"ב, וז"ל,

"ובמוצאי שבת צריך להמתין עד ע"ב מינוטן (פי, זקוף-מ.ק.) אחר השקיעה ולהמחמירין ביותר הוא עד צ"ו מינוטן כהסובר דכ"ד מינוט הוא שיעור מיל.

אבל הא לענין זה אין כל המקומות שוין, דתלוי זה בהאופקים כדאיתא בהגרי"א סימן רס"א ובמ"ב שם ובבאור הלכה ובעוד מקומות, והוא בין לקולא בין לחומרא, ולכן בפה אמעריקא בעירנו נוא יארק וכן נוא דזירזי וכל מקומות הקיץ בהרים שבאלו מקומות הייתי בעצמי, אבל כפי ששמעתי כמעט רוב ערי אמעריקא הוא כן, אשר כחמשים מינוט אחר שקיעה כבר כל השמים מלאים כוכבים והוא חשך באמצע הלילה ולא פחות מבמקומותינו ביוראפ

אחר ע"ב מינוט ויותר, שא"כ לפי עצם הדין לענין המחלוקת דהגאונים צריך לחלק החמשים מינוט לט"ז חלקים כמספר ט"ז רבעי מיל שכל חלק הוא שלשה מינוט ושמניית, ויהיה תשעה מינוט הראשונים ויותר מעט בין השמשות דהוא ספק יום ספק לילה לשיטת הגאונים שסובר כן הגרי"א, ותשעה מינוט האחרונים ויותר מעט ביה"ש לר"ת ודעימיה שהוא ספק יום ספק לילה, ושלשים ואחד מינוט ויותר מעט הוא להגאונים לילה ודאי ולר"ת ודעימיה יום ודאי.

ולפי"ז יש להתיר במוצאי שבת לאחר חמשים מינוט לאלו שממחרין לאיזה צורך..."

ולדברי האגרות משה, באמריקה שמתארכת שקיעת אור החמה רק כ-50 דקות, זמן הדלקת נר חנוכה לר"ת הוא אחרי 50 דקות בלבד, שהוא סוף ביהש"מ בשבילם, דה-72 דקות שעל פיהם חישב ר"ת אורך בין השמשות הוא רק לפי מדינתו שהיתה צפונית יותר מאמריקה.

מיהו, אף שדבריו לענין שינוי אורך ביהש"מ לפי המקומות ודאי נכונים, מ"מ מש"כ שדעת הגאונים ודעת ר"ת ודעת הגמרא בפסחים במשך ביהש"מ נקבעה על פי מקומות צפוניים מאד כמו באירופה שבהם מתארך שקיעת אור החמה 72 דקות – לכאורה אינם מובנים כלל. הא דברי הגמרא בפסחים שיש 72 דקות בין שקה"ח לצה"כ ודאי נאמרו באקלים של אי"י ובבל, ולא במקומות הצפוניים בלבד, והאיך יתכן לקצר בין השמשות באמריקה ולהאריכה בא"י, שהוא יותר דרומי מאמריקה, אתמהא?

ולא עליו תלונותינו אלא על המנחת כהן (הג"ר אברהם הכהן פימינטל מאמשטרדם, שהדפיס בשנת תכ"ח הספר הראשון שדן באורך בליבון שיטות הראשונים לענין בין השמשות), שהיתה לו הבנה בחכמת התכונה ואעפ"כ פשיטא לי שבאמשטרדם, שקרובה יותר לקו המשוה, יש להקדים צאת הכוכבים של ר"ת כסברת האגרו"מ הנ"ל, והוא בעצמו נתעורר לתמוה התמיהה שהערנו על דבר זה.

29. מנחת כהן מאמר השני פרק ה', וז"ל,

"והנה כבר כתבתי בפרק הקודם שמבוקמות שלא יש בין שקה"ח לצה"כ יותר מן שיעור שעה וחומש, שהן ארבעה מילין, ראוי לעשות שיעור ביהש"מ שיעור שלשה רבעי מיל סמוך לרגע יציאת שלשה כוכבים. וכיון שבארץ הזאת לא יש בשום זמן בין השקיעה לצה"כ יותר משעה וחומש, אי"כ זמן בין השמשות הוא שיעור ג' רבעי מיל קורם שיראו ג' כוכבים בינוניים..."

ואני תמה איך יש במדינה הזאת שיעור כ"כ מועט בין השקיעה לצה"כ, שהוא פחות משעה וחומש שאמר ר' יהודה, בהיות שכפי הנראה היה ראוי שיהיה יותר מן השיעור ההוא כיון שזאת המדינה רחוקה מן הקו השוה, ומשוכה לפאת צפון יותר מא"י בכמו י"ח מעלות. ושמה יש בזה סיבאה אחרת ואנכי לא ידעתי."

חזינן שעל אף ששיעור השקיעה לר"ת נקבעה ע"פ הזמן הנקוב בגמרא של ד' מילין, ורבינו תם לא נחת לחלק בין ביהש"מ בא"י לביהש"מ בצרפת, מ"מ המנחת כהן ראה לנכון לקצר זמן ביהש"מ אף לרבינו תם במקומות הדרומיים יותר, מפני שהשקיעה ממחרת ומאחרת לפי שינוי המקומות ביחס לקווי הרוחב, ממש כדברי האגרו"מ, והוא עצמו תמה על דבר זה.

ומה הנראה ליישב דעת הפוסקים הוא שהאגרות משה ודעימי לא פסקו כר"ת מפני הכרעת ר"ת להלכה, אלא מפני מנהג המקומות שבאו משם, דהיינו באירופה, שנהגו כולם כדברי ר"ת בביהש"מ אף אם הוא נגד המציאות (וכדברי המנחת כהן הנ"ל), ונעשה הדבר כדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור שאי אתה רשאי להתירם בפניהם. אלא שנתקבל המנהג - שהונהג ע"פ הכרעת המנחת כהן הנ"ל - שתחילת ביהש"מ תמיד ג' רבעי מיל לפני שנראים ג' כוכבים, ולא ג' רבעי מיל לפני ד' מילין ממש כר"ת. ולכן במקומות הדרומיים יותר הוקדם ביהש"מ וע"ז נתבסס האגרו"מ בפסקיו, ודוק היטב. (וראה בספר הזמנים בהלכה של הג"ר חיים בנש פרק מ"ד-מ"ו, שהאריך להוכיח שאף שבארצות אירופה המנהג הקדום היה כדברי ר"ת, בארצות הים התיכון נהגו תמיד כהגאונים.)

הדלקת נר חנוכה למעשה

עכ"פ, לענין זמן הדלקת נר חנוכה למעשה הציעו האחרונים מהמשנה ברורה ואילך שראוי להדליק נרות חנוכה באופן שיצא רוב הדעות או כולם. והרי קיימא לן דאף מי שמאחר להדליק נרות חנוכה יכול לברך עליהם כל שאינו מאחר יותר מחצי שעה מזמן הדלקתם (או"ח תרע"ב ס"ב). עוד מצאנו (כן הוכיח בבה"ל שם) דאף למי שסובר כר"ת מותר להדליק הנרות כרבע שעה או חצי שעה קודם זמנם לכתחילה, דאף שאין להקדים ההדלקה (כאו"ח שם ס"א) כל שאינו מקדים הרבה, מותר.

והנה, היראים, שמקדים הדלקת נרות ביותר, מקדימו כ-10 דקות לפני שנכסית השמש מעיינינו. לכן, מי שמאחר להדליק כ-20 דקות אחרי שהשמש נעלמת מתחת לאופק יוצא הדלקת נר חנוכה גם להיראים, וכ"ש שיוצא לשיטת הגאונים שסוברים שעיקר זמן הדלקתם כשהשמש שוקעת מתחת לאופק. מאידך, לשיטת הרשב"א והר"ן, שמדליקים ב'שקיעה השניה', באמריקה צריכים להדליק כ-40 דקות אחרי השקיעה, לפי דברי האגרות משה הנ"ל - ובארצות הדרומיות יותר, זמנו יותר מוקדם. וכבר הבאנו שמונת להקדים לשיעור הזה 'רבע שעה או אפילו חצי שעה', לדברי המ"ב. לכן, מי שמקדים להדליק כ-10 דקות לאחרי שהשמש נעלמת מתחת לאופק יוצא אפילו לשיטת ר"ת כפי שהביאוהו הרשב"א והר"ן. (וכבר הכריע המ"ב בבה"ל ריש סי' תרע"ב כדבריהם, ולא כשיטת ר"ת בסי' הישר שיש לאחר הדלקת נ"ח עד צה"כ ממש).

ושמא מכאן יצא להרבה מגדולי דורנו להדליק נר חנוכה 20-10 דקות אחרי שקיעת החמה מתחת לאופק, וכמו שכתב באגרות משה:

30. **שו"ת אגרות משה אורח חיים ד' סימן ק"א, וז"ל,** "זמן הדלקת נר חנוכה שיותר עדיף הוא לע"ד עשרה מינוטן אחר תחלת השקיעה, ויש לזה טעמים נכונים, ויתן שמן שיהיה כדי להדליק שעה בערך כי תהיה הדלקתו בכאן ערך חצי שעה אחר צאת הכוכבים."

וכיוצא בזה העידו על גדולי ומנהיגי דורנו שהדליקו בין עשר לעשרים דקות אחרי שקיעה החמה מתחת לאופק, באופן שיצאו כל הדעות הנ"ל (עיי' הזמנים בהלכה פמ"ו הערה 38, ואוצר מפרשי התלמוד סוגיית חנוכה הערה 189 שהביאו דמנהג החזו"א והגר"מ שטרנבוך ועוד גדולים הוא להדליק 20 דקות אחר השקיעה, ושם הערה 190 שהגרי"ש אלישיב נהג להדליק 10 דקות אחרי השקיעה כהאגרו"מ), ושמים כמות שמן שיוכל להדליק עד 72 דקות לאחרי השקיעה שהוא זמן ההדלקה לר"ת בספר הישר, והאמת והשלום אהבו!